

HAVREHOLM

NOGLE TRÆK AF
HAVREHOLM PAPIRFABRIKS
OG
HAVREHOLM PAPIRFABRIKS UDSALGS
HISTORIE

AF
EJLER ALKJÆR

KØBENHAVN 1969

I anledning af at Havreholm Papirfabriks Udsalg den 1. Juli 1969 har eksisteret som firma i 100 år, fremsender vi dette lille skrift til vore forretningsforbindelser - som en hilsen og en tak for godt samarbejde.

Da det gennem årene ofte er hændt, at vi er blevet spurgt: hvad er det egentlig for en papirfabrik, firmaet er - eller har været - udsalg for, har skriftets forfatter, Professor EJLER ALKJÆR, lagt vægt på at belyse selve moderfirmaet, den nedlagte papirfabrik. Firmaets udvikling i de seneste år er derimod kun omtalt i ganske korte træk. Vi har ment, at vore kunder på dette punkt har bedre forudsætninger end vi for at bedømme, hvad der er nået og hvad der er virket.

Det foreliggende skrift er en ny i visse henseender revideret udgave af den redegørelse daværende lektor Ejler Alkjær i anledning af 75-års Jubilæet i 1944 udarbejdede. Ligeledes er DES ASMUSSENS illustrationer de samme som i det dengang udsendte jubilæumsskrift, dog med undtagelse af tegningen side 52, som viser Havreholm Papirfabriks Udsalgs nuværende domicil, Allégade 18, hvortil firmaet flyttede i 1956.

Jubilæumsdagen for 25 år siden faldt i en for vort land mørk og usikker periode - det var selve den dag folkestrejken begyndte. 100 års jubilæet fejres derimod i en tid, der er præget af økonomisk fremgang og med lyse fremtidsperspektiver. Det er vort håb at denne fremgang og disse perspektiver både må komme vor kundekreds og vort nu 100 år gamle firma tilgode.

HAVREHOLM PAPIRFABRIKS UDSALG

DET ER EN KENDT SAG, at mange erhvervsvirksomheders oprettelse og udvikling kun ligger sparsomt belyst, idet der kun findes et mangelfuldt kildemateriale. Når det drejer sig om et papirfirma - som Havreholm Papiifabriks Udsalg, der den 1. juli har eksisteret i 100 år kunne man rent umiddelbart fristes til at antage, at der gennem tiderne var gjort fyldige notater og udarbejdet udførlige beretninger. Man skulle nemlig tro, at et firma i denne branche til enhver tid havde så rigelig forråd af papir, at der let kunne blive nogle ark tilovers til løbende nedskrivning af firmaets historie! Men det er gået her som i talrige andre firmaer i andre brancher - og forøvrigt også i papir branchen: selve det daglige arbejde har taget al den tid, der har været til rådighed. Arbejdsdagene har afløst hinanden i een lang række. Når der så et kort øjeblik standses op ved denne runde firma-fødselsdag, og blikket glider tilbage gennem årene, der svandt, finder det kun få og spredte kendsgerninger og tal at hæfte sig ved. Der skal imidlertid her - trods de påpegede vanskeligheder - søges kastet et strejfflys ind over ikke alene den jubilerende virksomheds, men også dens moderfirmas - selve papirfabrikkens - historie.

Stedbetegnelsen Havreholm er næppe særlig kendt. Det er en lille landsby, beliggende 4-5 km sydvest for Hornbæk, ved Gurre å. Dette lille bysamfund har eksisteret meget langt tilbage i tiden - allerede 1178 træffes stednavnet Hauerholm - men det har ført og fører en stille og upåagtet tilværelse. Kun mens papirfabrikken, som forøvrigt ikke lå i selve landsbyen, var i drift, gennemgik Havreholm en vis udvikling. Siden har der ikke været tale om tilflytning af et stort antal beboere, opførelse af nye

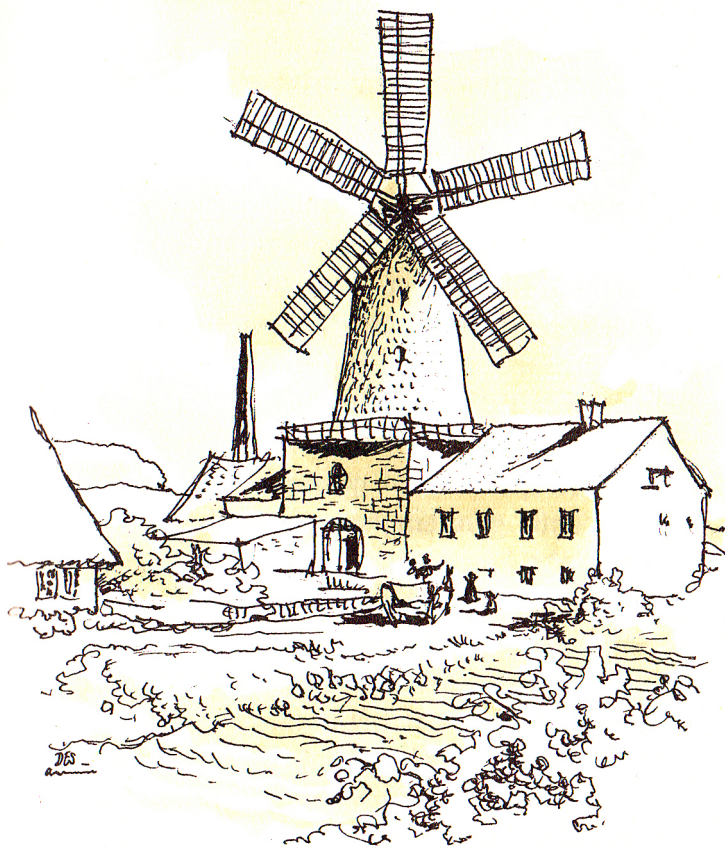
huse i betydeligt tal, placering af industri virksomheder eller opblomstring af håndværk og industri. Tværtimod led det lille bysamfund et stort tab ved fabrikkens nedlæggelse - et tab, som det vanskeligt forvandt og som slet ikke opvejedes af en ny udvikling. Havreholm gik nemlig glip af den nye trafik. Ingen jernbanespor kom til at passere byen, og heller ikke automobil trafikken blev til gavn for Havreholm i samme grad som for mængden anden by. Havreholm ligger ikke på noget hovedstrøg. Man når kun dertil ad små og smalle biveje.

HVAD DER FINDES AF PAPIRFABRIKKER i vore dages Danmark kan tælles på to hænder - men flere steder rundt om i landet kan man pege på en mølledam, nogle murrester eller en bygning og sige: her lå i sin tid en papirfabrik. Den danske papirfabrikations historie er ikke klarlagt i alle detaljer; men det menes, at den ældste papirmølle er STEEN BILLES MØLLE i Skåne. Den omtales i 1576. Umiddelbart derefter oprettedes en papirmølle ved Hvidøre, som må regnes for den første virksomhed af denne art indenfor det nuværende danske område. I de følgende århundreder etableredes snart en og snart en anden papirfabrik i beskeden format og med vand som drivkraft. Mest kendt - som udgangspunkt for den nuværende danske papirindustri - blev Strandmøllen, hvor der blev fabrikeret papir allerede i slutningen af det 16. århundrede. Her indsatte kammerråd JOHAN CHR. DREWSEN i 1820 den første dampmaskine i den danske papirfabrikation, og otte år efter den første papirmaskine.

Mange af de mølleværker, som gennem tiden var taget i brug til papirfremstilling var efterhånden ble-

vet nedlagt, eller de var overgået til andre produktionsgrene - men for 100 år siden fandtes der dog mere end en snes papirfabrikker her i landet. Blandt disse var Havreholm Papirfabrik, oprettet 1842. Men det kom til at gå fabrikken i Havreholm som ikke så få andre papirfabrikker før og efter den: den fik kun en ret kortvarig levetid. Som led i reorganiseringen af den danske papirindustri og skabelsen af De forenede Papirfabrikker i 1889 nedlagdes papirfabrikken i Havreholm. Produktionen koncentreredes på de ret få, store virksomheder, som i dag fremstiller hovedparten af Danmarks papirforbrug, og også af det papir som omsættes af det nuværende Havreholm Papirfabriks Udsalg.

DE PAPIRPRODUCERENDE VIRKSOMHEDERS beliggenhed har gennem tiderne stedse været bestemt af vandet - rindende ferskvand. Vandet måtte fungere dels som drivkraft, dels som hjælpe- eller råstof. I den første egenskab har vandet i det store og hele mistet sin betydning her i Danmark, men som hjælpestof i produktionen er det stadig uundværligt, idet der til papirfremstilling medgår meget store mængder vand. I Havreholm rummede Gurre å de for nødne kvantiteter vand til en fabrik af størrelse som den nedlagte. Vandet har forøvrigt i perioder været benyttet som drivkraft i en mølle. Denne har eksisteret langt tilbage i tiden og omtales blandt andet 1555. Den har en overgang fungeret som slibemølle for geværfabrikken i Hellebæk. Man kan endnu hos folk i Havreholm se stumper af de store slibesten, som vandet bragte til at rotere. Selve møllen er nu forlængst borte, og for papirfabrikken var vandet som kraftbringer uden betydning. Den gik ved dampkraft.

Havreholm Papirfabriks femvingede vindmølle
og den gamle direktørbolig.

Møllvirksomheden ophørte i 1817. Den havde i 1781 gennemgået en udvidelse, og i de følgende år kørte tunge vogne med firspand skydevåben til slibning på Havreholm hvorefter de atter bortkørtes til fordeling blandt de danske militære styrker udover landet. I 1836 lod møllens ejer, det Schimmelmänn'ske fideicommiss, besidder af geværfabrikken i Hellebæk, gennemføre en undersøgelse af, om det var teknisk muligt og økonomisk hensigtsmæssigt at sætte møllen istand og igang igen. Konklusionen var, at dette ikke kunne og burde gennemføres.

Hvordan gik det så til, at den nedlagte virksomhed blev genoplivet, og hvem var det der satte produktionen igang igen på Havreholm? Igangsætteren var PETER CHRISTIAN DEICHMANN. Han var født i 1795 som søn af sognepræsten til Bodden og Ydby i Thisted amt. Efter at have lært handelen etablerede han sig i 1814 som købmand i Aalborg, men flyttede i 1816 til København, hvor han i første omgang åbnede en urtekræmmerforretning. Han havde imidlertid flere og større planer. I 1825 fik han bevilling til fremstilling og salg af hjemmefarver - »8 års eneret til at tilberede og blande farvematerialer til farvning af uldne og linnede tøj på en af ham anmeldt måde«. På Glaciet anlagde han en chokoladefabrik, og i 1834 fik han privilegium til anlæggelse af en papirfabrik samme steds. Det drejede sig ikke om nogen større virksomhed, men at der anvendtes den nymodens dampkraft, fremgår af en af Københavns kærnerkontor udarbejdet betænkning vedrørende visse fabrikkers generende indvirkning på den omkringliggende beboelse. I betænkningen, som er dateret d. 13. marts 1835 hedder det:

»... Den af urtekræmmer P. C. Deichmann & Comp.

ved Farimagssvejen imellem Nørrebro og Ladegårdsvejen anlagte chokolade - (sic) og papirfabrik, som drives ved dampkraft, udbreder til visse tider den verderstyggeligste røg både over de nærmest tilgrænsede ejendomme såvel som veje og de langs søerne anlagte promenader, at det især for svage må være skadeligt at blive indhyllet deri, ej at tale om at klæder og andre ting fordærves derved ...«.

Medens chokoladefabrikken trivedes, omend Deichmann havde meget store økonomiske vanskeligheder, var papirfabrikken kun igang i ganske få år. I nekrologen over P. Chr. Deichmann (i H. P. Selmers »Nekrologiske samlinger«, 1849), hedder det - efter at den nævnte chokoladefabrik er omtalt: »En papirfabrik som han ligeledes anlagde på det nævnte sted, nedlagdes derimod efter få års forløb og var ikke af betydning. Endnu mindre at betyde havde nogle mindre fabrikker for papir og kartoffelstivelse, som han begyndte dels ved Brønsholmsdal ved Hirschholm (begyndt 1837, afbrændt 1840), dels ved Havreholm i nærheden af Esrum, Tikøb sogn, hvor der kun tilvirkedes lidet i de simplere sorter ...«. Noget stort og elegant vareudvalg havde Deichmanns fabrik altså ikke, men den dristede sig dog til at deltage i industriudstillingen i 1840 i kunstakademiets lokaler i København. Det fremgår af industriforeningens beretning af udstillingen at »P. C. Deichmann's fabrikationshandel« viste »prøver af forskellige papir«. Disse bliver kun lige nævnt i beretningen og gøres ikke til genstand for beskrivende og rosende omtale, således som det er tilfældet med de af DREWSEN & SØNNER fremstillede papirsorter.

Som nævnt brændte Deichmanns papirfabrik ved Brønsholmsdal i 1840. Han ansøgte derpå myn-

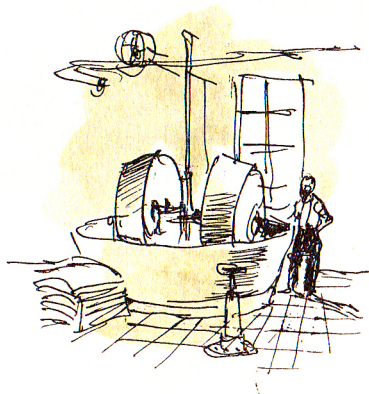
dighederne (rentekammeret) gentagne gange om at måtte leje en mindre, af staten ejet mølle i Esrum. Da han fik afslag herpå, sluttede han i stedet kontrakt med det Schimmelmänn'ske fideicommiss om leje af Havreholm, i første omgang for 5 år. Kontrakten signeredes den 28. 10. 1841, og lejemålet begyndte 1. 5. 1842. Ved det først aftalte lejemåls ophør for nyedes kontrakten for 10 år, altså frem til 1. 5. 1857.

P. Chr. Deichmann afgik imidlertid ved døden den 24. 9. 1848 og da var den af ham drevne papirfabrikation gået i stå. Den havde iøvrigt i hans tid aldrig noget stort omfang. I henhold til folketællingen 1845 boede på møllen foruden Deichmann selv og en tjenestepige kun 3 papirmagersvende. Ved hans død var de borte, og kun en husholderske og en tjenestepige var tilbage.

Den Deichmannske virksomhed var ikke alene af beskedne dimensioner, men den var også indrettet med primitiv teknik. En papirmaskine fandtes ikke i Deichmanns tid - det vides, at der endnu i 1847 kun var ialt 4 papirmaskiner i Danmark, nemlig 2 på Strandmøllen, 1 på Ørholm og 1 på Silkeborg.

Det blev altså ikke i grundlæggerens tid, Havreholm Papirfabrik opnåede nogen særlig blomstring. P. Chr. Deichmann spandt ikke guld på den, således som han med sin ukuelige optimisme formentlig har troet. Han skildres som en meget driftig mand med særlige evner til at vinde folk for sig og sine projekter. Da han i 1835 gik fallit og i den anledning fik betydelig økonomisk støtte fra sin broder JACOB DEICHMANN, indehaver af Gyldendalske Boghandel, skrev denne om ham: »Han har, skønt afhængig af andre, endog for det daglige brød, den evne, som visse men-

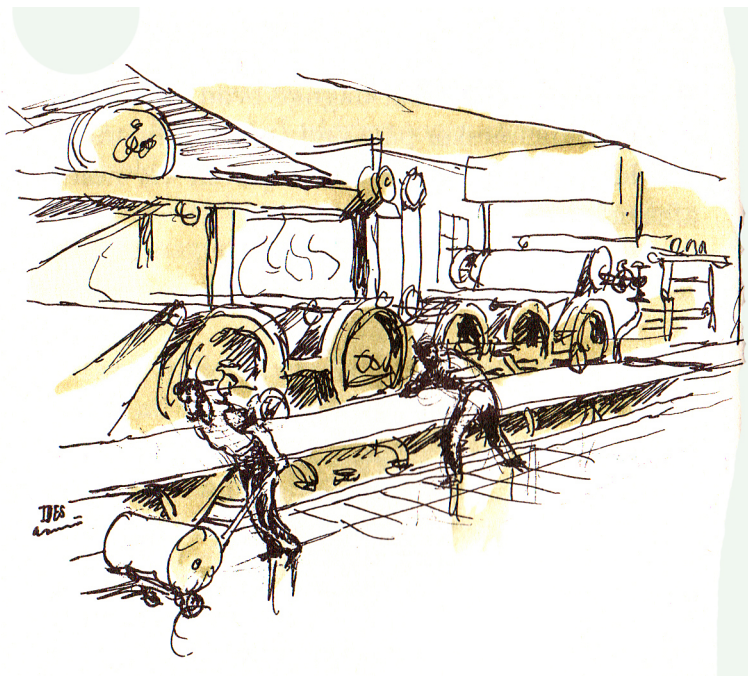
nesker på en mig uforklarlig måde besidder, at gøre disse andre på en vis måde afhængig af sig«.

DEN 28. 6. 1849 BLEV HAVREHOLM PAPIRFABRIK eller rettere P. Chr. Deichmanns apparatur og andre ejendele, samt hans ret til at drive virksomheden solgt på auktion for 800 rigsdaler. Selve ejendommen tilhørte som nævnt det Schimmelmänn'ske fideicommis. Køberen var kludehandler og papirmager ANDREAS JØRGEN CULMSEE, og dermed overgik virksomheden til Culmsee-slægten, som i tre generationer skulle komme til at lede fint papirfabrikken og siden hen dennes udsalg - det nu hundredårige firma.

A. J. Culmsee overtog altså afdøde P. Chr. Deichmanns indtil 1857 løbende kontrakt med det Schimmelmänn'ske fideicommis, men kontrakten fornyedes dog allerede den 23. 12. 1852 for perioden 1. 5. 1857 til 1. 5. 1867. Medunder skriver på kontrakten var A. J. Culmsees broder FREDERIK LEOPOLD CULMSEE.

De to Culmsee-brødre synes nu at have fået ikke blot gang, men fart i Havreholm Papirfabrik. En papirmaskine, drevet ved dampkraft, anskaffedes. Nye fabriks- og lagerbygninger samt arbejderboliger opførtes.

Økonomisk havde de to Culmsee'er imidlertid ikke succes med papirfabrikken, som den 23. 10. 1854 atter kom på tvangsauktion. Køberen var dog igen en Culmsee, sadelmagemester JOHAN CHRISTIAN CULMSEE, en ældre broder til de to uheldige kontrakthavere. Han lod imidlertid den ene af dem, F. L. Culmsee, overtage posten som bestyrer af fabrikken, som hidtil var blevet ledet af bestyrer HANS RASMUSSEN. Få år efter i 1857 overtog J. C. Culmsee også selve grunden som virksomheden lå på, fra det Schimmelmänn'ske fideicommiss.

F. L. Culmsee var ubestrideligt rig - ofte vel for rig - på initiativ som leder af Havreholm Papirfabrik. Han var uddannet som svend på papirmøllen i Roskilde, havde været »på valsen« og set papirfabrikation rundt om i Europa. Dog manglede han nok, som det

er blevet sagt, den tekniske uddannelse, der kunne afbalancere hans foretagsomme temperament. Professor PAUL V. RUBOW har sikkert karakteriseret ham rigtigt, når han (i »Holger Drachmanns Ungdom«, 1940) betegner ham som »en ganske genial, man fristes til at sige balzac'sk natur, der stiftede stadig nye fabrikker til andres gavn og satte sine penge til på dem, mere opfinder end næringsdrivende«. Der herskede et udpræget patriarkalsk forhold mellem fabrikkens arbejdere og »herskabet«. Herom har F. L. Culmsees datter EMMY DRACHMANN i »Erindringer« (1925) fortalt karakteristiske træk, som for eksempel dette: »Far kaldtes altid »Vorherre«. Det skurrede i mine barnlige øren, og jeg forsøgte en dag at forklare en af folkene, at der kun fandtes een »Vorherre«, og han boede i himlen. »Det er sandt nok«, svarede manden, »Men hr. Kulmersen er »Vorherre« her på Havreholm«. Ingen af arbejderne sagde navnet Culmsee rigtigt, det var altid - hvor meget det end blev rettet - »Kulmersen«.« Ganske interessant var det - kan det her tilføjes - endnu for 25 år siden hos den gamle papirarbejderstabs efterkommere i Havreholm at høre familiens navn udtalt på samme måde: »Kulmersen«.

Det var typisk for F. L. Culmsee, at han op i årene stadig bevarede vandrelysten og uroen i blodet, og da han - som Emmy Drachmann oplyser i sine erindringer - »havde forelsket sig i Norges storslåede natur«, forlod han i 1867 Havreholm Papirfabrik og drog til Christiania. Her var det meningen, at han ville afsætte Havreholms produkter og iøvrigt drive anden papir handel en gros. Dette var imidlertid ikke til strækkeligt for hans ubændige initiativ. Han købte et landområde i en afsides egn ved den svenske

grænse og anlagde en papirfabrik der. Afstandene var for store og trafikforbindelserne var for dårlige og det endte med et krak. Ved gode venners hjælp lykkedes det dog F. L. Culmsee at komme økonomisk på fode igen. Ufortrødent startede han en ny papirfabrik i nærheden af Tønsberg, og senere bistod han ved starten af den Janssen'ske papirfabrik i Bergen, som ejedes af en af hans svigersønner.

DA F. L. CULMSEE I 1867 FLYTTEDE TIL NORGE, var det sønnen, Valdemar Culmsee, der herefter overtog den daglige ledelse af firmaet F. Culmsee & Søn, som det herefter benævntes. Han var da kun 27 år gammel. Han var som få inde i alt papirhandel og papirfabrikation vedrørende. Faderen havde sørget for, at den alsidige tekniske og grundige kommercielle uddannelse, som han selv følte, han manglede, blev sønnen tildel. Valdemar Culmsee arbejdede i et helt forrygende tempo. I perioder gik fabrikken i døgndrift, og han skal have haft et talerør ved sin seng, hvor igennem han kunne give sine ordrer, hvis han midt om natten kom i tanker om et eller andet. Valdemar Culmsee var - som faderen - med på alt nyt, men havde utvivlsomt mere realistiske hævninger end denne. Han er fra flere sider blevet karakteriseret som en virkelig fremragende fabriksleder og forretningsmand. Etableringen af Havreholm Papirfabriks Udsalg må regnes for et udslag af Valdemar Culmsees moderne indstilling på det merkantile område. Inden han overtog fabrikken i Havreholm, havde han selv en overgang været bosat i København for at lede fabrikkens en-gros-salg.

Da han flyttede til Havreholm, havde fabrikken fortsat et lager og en repræsentant for firmaet derinde. Allerede dengang var det iøjnefaldende at konkurrencen såvel med inden- som udenlandske fabrikker var så hård, at det ikke kunne nytte at sidde helt oppe norden for Esrum sø og vente på, at kunderne skulle komme af sig selv. Havreholm Papirfabrik måtte være repræsenteret i det danske papirmarkeds centrum. At Havreholm Papirfabriks Udsalg den 1. juli 1869 anmeldtes til firmaregisteret i København må opfattes som et tegn på, at salgs-

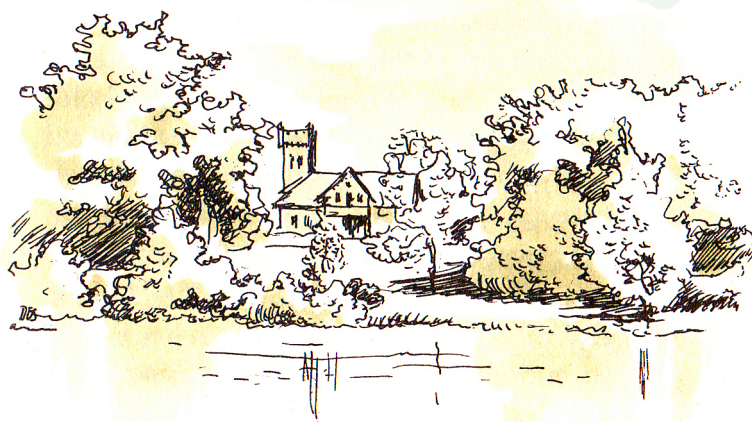
virksomheden bragtes ind under fastere former. Som ansvarlig deltager i firmaet var opført NIELS PETER NICOLAI HANSEN. Hvorledes det økonomiske forhold mellem udsalget og moderfirmaet var, foreligger der ingen oplysninger om, men det må betragtes som givet, at det var selve fabrikken, altså Valdemar Culmsee, der økonomisk stod bag.

Valdemar Culmsee holdt fast ved Havreholms tidligere produktionsprogram: indpakningspapir og pap med gulvpap og tagpap som specialiteter. Denne Culmsee'ske virksomheds koncentration om papirfabrikationens grovere del fremgår af en af fabrikant Valdemar Culmsee udarbejdet skrivelse, der er trykt som bilag til en betænkning, som udsendtes i 1873 af et af folketinget nedsat toldudvalg, der drøftede ændringer i den bestående toldlovgivning. Heri hævder Valdemar Culmsee, at det finere papir allerede nu er fem gange stærkere beskyttet end det simple. Han protesterer imod, at dette misforhold gøres

større. Sker der en nedsættelse i tolden på pakpapir, fordrer han en forholdsvis større nedsættelse i tolden på fint papir - »hvis ikke følgen skal blive, at pakpapirfabrikkerne må ophøre«. Han mener, at de øvrige fabrikker ved at være så stærkt beskyttede på deres eget område vil være i stand til at underbyde og derved ødelægge de her eksisterende pakpapirfabrikker.

For Valdemar Culmsee var en virksomhed af Havreholms ret beskedne format ikke tilstrækkelig. Med sin forretningsmæssige sans har han åbenbart været klar over, at Havreholm på grund af beliggenheden og trafikvanskelighederne i høj grad havde begrænsede fremtidsmuligheder. Ligeledes må vandmængden i Gurre antages at have sat en grænse for en forøgelse af fabrikkens produktionskapacitet. Valdemar Culmsee afstod da klogeligt fra at udvide fabrikken og grundlagde i stedet Nørrebro papirfabrik på Aaboulevar-den i København. Den begyndte driften i 1874 og producerede pap og grove papirsorter indtil 1933, da den nedlagdes og erstattedes af den nye københavnske papir- og kartonfabrik under De forenede Papirfabrikker. Nørrebro Papirfabrik blev en virksomhed af væsentlig større dimensioner end Havreholm - så store, at fabrikken i Havreholm i den første udgave af kongeriget Danmarks handelskalender (1883) betegnes som en filial af »hovedfabrikken i København« gennem Nørrebro Papirfabrik blev Havreholm yderligere kendt, idet man foruden firmanavnet F. Culmsee & Søn tillige benyttede betegnelsen Havreholm & Nørrebro pap- & papirfabrikker.

Kun i en halv snes år kom Valdemar Culmsee til at virke - han døde i 1877 kun 37 år gammel, efterladende sig hustruen, fru Laura Culmsee, f. Larsen og to tvillingesønner på otte år, Aage og Kaj.

SÅVIDT DET FORELIGGENDE og spredte kildemateriale til belysning af papirfabrikkens historie. Havreholm ligger endnu idag som før og i papirfabrikkens tid, som en nordsjællandsk idyl. Det er nu mere end trekvart århundrede siden, ilden slukkedes under fabrikkens kedel, og papirmaskinen gik i stå, men selve Havreholm og egnen deromkring ser i store træk ud som i fabrikkens tid. Der er ikke opvokset nogen by på stedet, ja det lille bysamfund, som før koncentrede sig om fabriken, er idag mindre end i dens tid.

Fabriksanlægget har ligget i en ret dyb lavning, hvor Gurre ås vand er stemt op som i en mølledam, en kunstig sø. Kun den store pompøse direktørbolig, af egnens befolkning kaldet »Havreholm Slot«, der er opført af Valdemar Culmsee i 1872, ligger højt med terrænet skrånende i terrasser ned mod søen, og med Havreholms gamle skole, nu rekreativshjem, lige overfor. Selve fabriken har været delt i to forskellige komplekser. Øst for søen, og væsentlig hø-

jere beliggende end søens flade og endnu højere end selve papirfabrikken, lå - og ligger - F. L. Culmsees bolig, hvor der nu er bageri. Huset er siden forsynet med en uskøn tilbygning, en glasveranda, men ser iøvrigt ud som dengang. Det er endnu dækket med paptag - formentlig en afløser af originalt, på Havreholm fremstillet tagpap. Huset har næppe heller i Culmsees tid været særlig herskabeligt, men indvendig ses det dog, at rummene er store og med betydelig loftshøjde. Ved siden af har der ligget en stor vejrmølle med fem vinger. Her foregik malingen af fabrikkens råstoffer. Selve papirfabrikken lå for søens anden (vestlige) ende. Af de gamle bygninger er der nu kun halvdelen af et oprindelig ret langt hus tilbage. Her har selve papirmaskinen stået. Endvidere er der en tidligere funktionærbolig, som har ligget i de øvrige fabriksbygningers umiddelbare nærhed. I den skal den oprindelige, mindre papirfabrik, den Deichmann'ske have haft til huse.

Fabrikkens ophør ligger nu så langt tilbage i tiden, at der ikke idag lever nogen som har virket der. Endnu i 1944, var det imidlertid muligt for den, der skriver disse linier, hos stedets dengang ældste beboere JULIUS JENSEN og hustru AMANDA, født LARSEN, da henholdsvis 74 og 70 år gamle, at få oplysninger om fabrikken og det liv, der levedes der. Julius Jensen var født i nærheden af Havreholm. Han kom i sine drengeår ofte til fabrikken og var som ung beskæftiget der, efter at papirfabrikationen var ophørt, og fabrikken søgtes anvendt til savskæreri. Siden var han beskæftiget i Havreholm Slots park. Fru Jensens fader og moder arbejdede begge på papirfabrikken - han som »Smører« af maskinerne, og hun ved sortering af papir og klude. Faderen blev

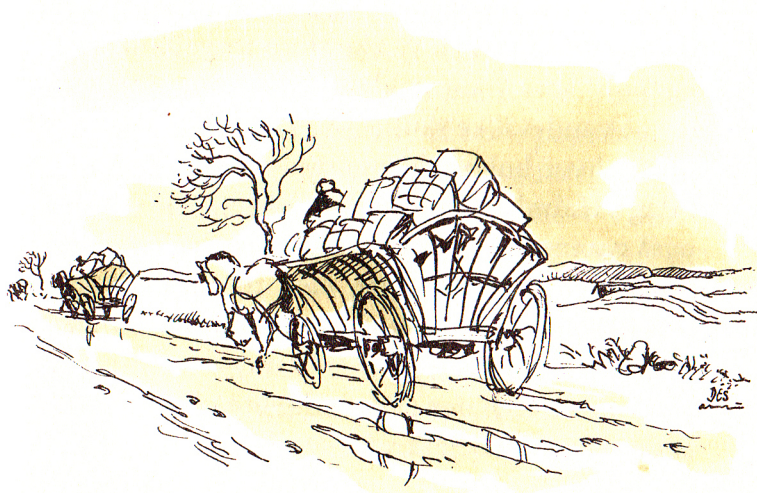
kaldt Lauritz »Smører« - således havde de fleste af fabriksarbejderne et navn svarende til deres profession, f.eks. Lars Peter »Skærer«, der skar pappet til. Både Julius og Amanda Jensen nærede en levende interesse for papirfabrikkens historie og kunne fortælle mange træk derfra - dels hvad de selv som børn havde oplevet, og dels hvad de havde hørt andre fortælle. Julius Jensen havde en snes år tidligere nedskrevet en del oplysninger om fabrikkens ældste tid. Hans hjemmelsmænd var to gamle arbejdere, som hele deres liv havde arbejdet på fabrikken. Disse notater var desværre bortkommet, men Julius Jensen havde hovedpunkterne af dem præsenteret. Om den Deichmannske periode fortalte Julius Jensen - på basis af de af ham modtagne oplysninger - at hele virksomheden dengang var af langt mindre format end i F. L. Culmsees og navnlig Valdemar Culmsees tid. Papirfremstillingen synes at have været samlet i den tidligere nævnte bygning, som senere blev funktionærbolig. Produktionen samlede sig omkring ret få sorter, især bogbinderpap. Om Deichmanns person hed det sig, at han skal have været en meget uligevægtig natur, som let for op og skældte sin folk ud, men lige så hurtigt blev god igen.

Både den ældre og den unge Culmsee var uhyre vellidte af arbejderstaben såvel som af egnens befolkning. Det var den almindelige mening, at F. L. Culmsee var godgørende og gav mildt ud over rimelighedens grænser. Valdemar Culmsee stod i arbejderens bevidsthed i langt højere grad som den udpræget dygtige fabrikant og forretningsmand - men ligesom faderen med hjertet på rette sted. Der herskede i begge Culmsee'ernes tid netop det patriarkalske forhold mellem fabrikantfamilien og arbejderne,

som Emmy Drachmann omtaler i sin bog. Det berettes, at der var tradition for, at fabrikanten hvert år holdt fastelavnsridning for arbejderne. Alle konerne blev sat til at bage æbleskiver og brygge punch, og arbejderne red rundt og slog katten af tønden. Hele fabrikkens hestebestand var på benene den dag.

Som råstoffer til fabrikationen anvendtes især gammelt papir. Det kom i baller til Kvistgaard station. Endvidere benyttedes der klude, som hentedes samme sted samt halm, der købtes hos omegnens landmænd. Fabrikken havde et stort antal hestekøretøjer, som hentede ballerne på stationen, men man kunne langt fra tilfredsstille transportbehovet selv. Talrige af omegnens landmænd havde året igennem fortjeneste ved at køre for papirfabrikken.

Da fabrikken gik med dampkraft - vandkraften fik først en renaissance, efter at papirfabrikationen var ophørt, og savskæreriet m.m. på begyndt - var

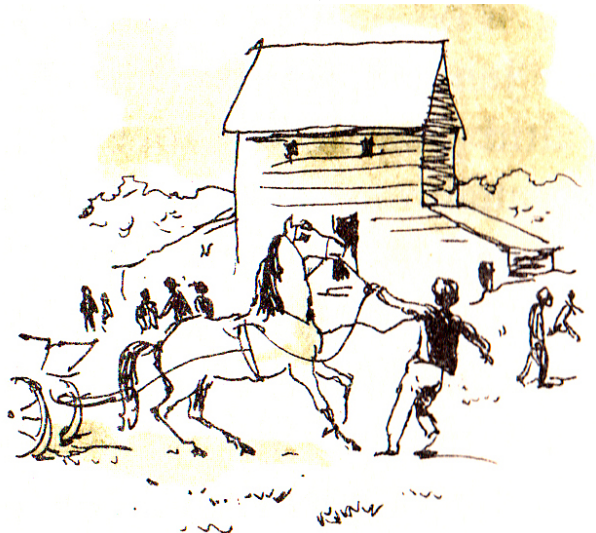

der endvidere et stort behov for brændselsmateriale. Der kørtes derfor også med kul. Dette var dog kun i de seneste år; som brændselsmateriale anvendtes især tørv i meget store mængder. Fabrikken havde dels sine egne tørvemoser, idet man købte retten til at opgrave tørv i forskellige moser i omegnen, dels aftog man tørv i store kvantiteter hos de omkring boende landmænd. Også til tørvetransporten havde man brug for assistance fra husmænd og gårdmænd i nærheden. Ved siden af fabrikken fandtes der altid en række store tørvebunker og en halv snes halmstakke med grøfter imellem for at vandet ikke skulle løbe ind i halmen. Den plads, hvor halmstakkene stod, hedder den dag i dag »Halmbakken«. Blandt råstofferne var der også gammelt tovværk. Der var i reglen en mand udelukkende beskæftiget med at sønderhugge tovværket med en økse. Til tagpapfremstillingen hentedes der talrige vognlæs sand ved stranden. Alene sorteringen af de indkøbte råstoffer krævede megen arbejdskraft - omkring en snes koner var beskæftiget hermed i »Papirsalen«. Det hændte, at sortererne fandt mønter og penge sedler mellem kludene, og det var skik og brug, at den heldige finder fik lov at beholde, hvad hun fandt. Alle de tusinder og atter tusinder af papirstykker som førtes til fabrikken interesserede naturligvis børnene på stedet og i omegnen uhyre. Julius Jensen fortalte, hvorledes han som lille dreng altid plagede sin fader for at komme med til Havreholm for at få nogle smukke, kulørte stykker papir med hjem. Men det gjaldt om at være rap på fingrene - en sværm af fabriksdrenge kunne hurtigt dukke op, og så var der lussinger i luften.

Råstofferne blev malet i vindmøllen, og som en slemmet masse - en art vælling - i særligt dertil ind-

rettede vogne kørt til selve papirfabrikken, hvor den videre forarbejdning foregik. Ialt var der i fabrikkens travleste tid, - under Valdemar Culmsee - beskæftiget mindst 50 mand og et næsten lige så stort antal koner. Der arbejdedes hele døgnet rundt, idet arbejderne skiftedes til at virke på de forskellige tider. Om nogen ekstra betaling var der ikke tale. Arbejdslønnen var 12 kroner om ugen for en 12 timers arbejdsdag, f. eks. fra 6 morgen til 7 aften med en times middag. I fabrikkens tid behøvede man aldrig at se på klokken i Havreholm og omegn, fortælles det. Dampfløjten peb hvergang et hold skulle i arbejde, ved arbejdstidens ophør og før og efter alle spisepauser. Denne fløjten på bestemte klokkeslet blev ikke alene et fast led i menneskenes, men endog i dyrenes tilværelse. Julius Jensen fortalte, at der i byen fandtes en hest, som ikke var til at drive ud af stedet, når fabriksfløjten havde lydt.

I fabrikkens første tid, både under Deichmann og i F. L. Culmsees første år, bestod en del af arbejds-

kraften af tyske fagfolk, men siden rekrutteredes arbejderstaben i udstrakt grad fra omegnens befolkning. Det skal her indskydes, at folketællingerne fra Culmsee-perioden ikke registrerer nogen fastboende tyskere på egnen. Det er imidlertid også langt mere sandsynligt, at det har drejet sig om papirarbejdere, som har været »på valsen«, og altså kun midlertidigt har arbejdet på Havreholm. Ifølge Julius Jensen boede hovedparten af arbejderne i fabrikkens umiddelbare nærhed. Der var her nogle meget store arbejderboliger med ejendommelige og flot klingende navne som »Charlottenborg«, »Gibraltar« og »Sebastopol«. Af de to først nævnte er endnu husenderne tilbage - i fabrikkens tid var disse bygninger meget længere end nu. Charlottenborg beboedes af ikke mindre end 12 børnerige familier. Hver af disse havde et lille stykke have, og de holdt høns og gris.

Der var dengang - da der boede langt flere mennesker omkring fabrikken end nu - en købmandsforretning på stedet. Til papirfabrikken var iøvrigt knyttet håndværksvirksomheder som snedkerværksted og smedeværksted, ligesom den havde sit eget kalkbrænderi. Således levede da dette lille samfund med fabrikken som det absolutte midtpunkt sit travle, af hårdt arbejde og lange arbejdsdage prægede liv. Der var lyse og muntre oplevelser - som fabrikantens årlige festarrangementer - men det hændte også, at ulykker spredte uhygge og sorg, som da en arbejder styrtede i det kogende vand og skoldedes ihjel, eller da en fik den ene arm revet af i møllen.

Men aldrig har der, efter hvad Julius og Amanda Jensen berettede, bredt sig en sådan sorg i Havreholm, som da den unge fabrikant Valdemar Culmsee afgik ved døden. Han var afholdt og æret af alle

- og til arbejdernes sorg over den vellidte principal sluttede sig bekymringer for fremtiden. Man var klar over, at Havreholm Papirfabriks stilling langt fra var sikker. Og hvorledes skulle det hele holdes igang, de mange hænder beskæftiges og de mange munde mættes, når man ikke havde den energiske og initiativrige Valdemar Culmsee i spidsen for det hele? Fru Amanda Jensen berettede som et typisk træk for den afdøde fabrikants popularitet, at en af hendes brødre, som var det første barn, der blev døbt i landsbyen efter fabrikantens død, som en selvfølge blev opkaldt efter ham og fik alle hans fornavne.

HOVEDPARTEN AF FABRIKSANLÆGGET er altså nu borte, men det af Valdemar Culmsee opførte »Havreholm Slot« står endnu - og denne store villa og dens skønne park er vidnesbyrd om, at forholdene engang har været store på Havreholm Papirfabrik. Mange år efter at Havreholm Slot var gået ud af den Culmsee'ske families besiddelse, blev væggene i havesalen udsmykket af JOAKIM SKOVGAARD med skønne oliemalerier med paradismotiver. Ikraft heraf er Havreholms navn på sin vis blevet indskrevet i dansk kunsthistorie. I endnu højere grad er navnet Havreholm dog knyttet til et kapitel af vor litteraturhistorie - til HOLGER DRACHMANN. En udførlig, litteraturkyndig vurdering af, hvorledes Havreholm direkte og indirekte fik afgørende indvirkning på Drachmanns udvikling som digter, er givet af professor Poul V. Rubow i »Holger Drachmanns Ungdom«. Et konkret materiale til belysning heraf findes i HARRIET BENTZON: »Breve fra Holger Drachmann« og Emmy Drachmann: »Erindringer«. Her skal kun fremdrages enkelte hovedtræk i forbindelse med fabrikken og Culmsee familien - de

kan ikke for bigåes, ligesom H. C. Andersens ophold hos MICHAEL DREWSSEN naturligt nævnes iforbindelse med Silkeborg papirfabrik.

En kusine til Holger Drachmann blev gift med lærer CHRISTEN HANSEN, der boede først i Helsingør, siden i Havreholm og sluttelig i Tikøb. Han blev digterens trofaste ven, og Drachmann holdt i ferierne ofte til hos kusinen og vennen. Medens ægteparret boede i Havreholm skole, stiftede Drachmann bekendtskab med familien »på den anden side søen«, som han skriver i romanen »En overkomplet«. Denne familie var fabrikant F. L. Culmsees - med ni børn, hvoraf de syv var søstre på rad, medens den ældste af børneflokken var den nævnte VALDEMAR og den yngste ligeledes en søn. Drachmann kom hurtigt til at færdes meget i det store, gæstfri hjem, hvis døtre han blev stærkt indtaget i. »Jeg har egentlig efter tur været forelsket i alle dine søstre«, sagde han engang til sin senere hustru, Emmy Culmsee. Særligt i sommeren 1866 var den unge Drachmann hyppig gæst i det Culmsee'ske hjem. Der var ikke den aften, hvor han ikke var indbudt der, oplyser Christen Hansen i sine optegnelser om Holger Drachmann (offentliggjort i Harriet Bentzons tidligere nævnte bog). Dette feriebesøg, som han blandt andet benyttede til at male papirfabrikken i, endte dog brat med, at en af døtrene, POLLY, forlovede sig. Den aften, forlovelsen blev fejret, skal Drachmann have været ubændig og overstadig lystig, og da han med hatten i hånden havde sagt godnat til selskabet, gik han hen og sprang ud af vinduet på første sal - og slap uskadt fra det. F. L. Culmsees bolig eksisterer som nævnt den dag i dag. Man kan derfor ved selvsyn betragte den anselige højde, hvorfra dette romanti-

ske udspring foregik. Næste dag forlod Drachmann pludselig Havreholm, hans billede af fabrikken blev aldrig færdigt - og først en halv snes år efter dukkede han op på disse kanter igen. Han traf da tilfældigt Polly, som i en årrække havde været gift med den mand, hun blev forlovet med, da Drachmann sprang ud af vinduet - en proprietær der på egnen. Den gamle kærlighed mellem digteren og Polly, som var ulykkeligt gift, og, som det er blevet sagt, »formelig udstrålede charme og erotik«, blussede op på ny. Et kærlighedsforhold indledtes - »hans livs eneste store skæbnesvangre lidenskab«, som professor Rubow skriver. Denne periode satte rige og dybe spor i hans forfatterskab - men begivenhederne tog fart, og digterens hele kærlighedsforhold til Polly endte tragisk. Siden blev Drachmann gift med hendes yngre søster Emmy, hvis erindringer er omtalt foran.

Detallierne i Drachmanns tilknytning til Havreholm og dens fabrikant-familie er selvfølgelig i første række af litterær interesse - men når man færdes på papirfabrikkens gamle areal og i dens skønne omegn, kan man ikke undgå at lade tankerne gå tilbage ikke alene til fabrikkens virke, men også til den unge Holger Drachmanns færd på egnen. Er få minder tilbage fra selve fabrikken, så er der flere med tilknytning til Drachmann. Den gamle skole, hvor Drachmann boede hos sin ven Christen Hansen, ligger endnu »på den anden side af søen«.

Drachmann har ikke haft anden forbindelse med Havreholm Slot, end at han ofte har været der som gæst hos Pollys broder, fabrikant Valdemar Culmsee. Ved indkørselen til parken står en blodbøg, som Valdemar Culmsee skal have ladet den unge digter plante.

MEN TILBAGE TIL SELVE PAPIRFABRIKKEN. Efter at den unge indehaver af firmaet F. Culmsee og søn, Valdemar Culmsee, var død i 1877 fortsatte hans enke Laura Culmsee driften af firmaet. Vilkårene for den hjemlige papirproduktion blev imidlertid stadig vanskeligere. Havreholm stod navnlig svagt i konkurrencen på grund af sin afsides beliggenhed og dermed følgende transportvanskeligheder. Valdemar Culmsee havde været fuldt opmærksom herpå og som tidligere nævnt oprettet fabrikken på Nørrebro i København ud fra en konstatering af Havreholms beliggenhedsmæssige svaghed. Han gjorde ihærdige forsøg på at få lagt en jernbane forbi Havreholm. En sådan linie ville have forbedret beliggenheden, idet man derved ville undgå den besværlige og bekostelige transport med hestevogn de ca. ti kilometer fra og til Kvistgaard station. Men disse planer, som så mange andre, visnede hen, da Valdemar Culmsee døde. Det var endda kommet så vidt, at banens linieføring var stukket af i terrænet inden Valdemar Culmsee's død. Sporene skulle have gået gennem Bistrup og langs Klosteris Hegn.

Havreholm papirfabrik synes efterhånden at være sakket agterud i konkurrencen, og inden for firmaet F. Culmsee og søn lagdes der stadig større vægt på at fremme produktionen på Nørrebros papirfabrik. F. Culmsee og søn var ikke det eneste papirfirma, som var i vanskeligheder i firserne, hvor, som det hedder i De forenede Papirfabrikkers jubilæumsskrift: »Alt sammen svor sig ... ganske vist kom der med TIETGENS bistand en ordning, hvor hver enkelt fabriks forhold og priserne fastlagdes. Men ordningen sprængtes, og begrænsningen af produktionen frem-

kaldte forøgelse af indførsel, aftagen af udførsel. Den indbyrdes konkurrence antog meningsløse former, og manglen på kapital hindrede de nødvendige forbedringer ... situationen befandt sig i firsernes slutning ganske simpelt på bristepunktet«.

Da stiftedes den 22. februar 1889 et nyt stort aktieselskab under navnet De forenede Papirfabrikker. Blandt stifterne var F. Culmsee og søn, som i det nye selskabs bestyrelse blev repræsenteret ved højesterets-sagfører FR. ZAHLE. Den første opgave blev at beskære og specialisere driften - og der syntes ikke at have hersket den mindste tvivl om, at den uheldigt beliggende fabrik i Havreholm skulle nedlægges for bestandig. Umiddelbart efter sammenslutningen standsedes driften, maskinerne blev demonteret og fabrikken afhændet af De forenede Papirfabrikker i 1892.

For det lille bysamfund, som var vokset op omkring Havreholm fabrikken, var standsningen intet mindre end en katastrofe. Den kom dog ikke bag på befolkningen. Allerede længe havde man følt, at fabrikken ikke klarede sig som i Valdemar Culmsee's tid. Døgndriften var forlængst ophørt og beskæftigelsen reduceret. Men alligevel var det et hårdt slag for arbejderfamilierne, hvor både mand og kone i reglen tjente deres brød på fabrikken, endvidere for de handlende som nød godt af de uden- og indenbys arbejderes indkøb, samt for landmændene i omegnen, som havde indtægter ved salg af tørv og halm, ved kørsel af disse produkter såvel som af råstoffer og færdigvarer. De af arbejderne, som var interesseret deri, fik arbejde på Nørrebro's Papirfabrik i København, og en femtenseksten af dem benyttede sig heraf i de følgende år. De kunne naturligvis ikke nå at tage ind og ud hver eneste dag, men havde logi i København. Papirfabrikkerne

gav dem frirejse til Havreholm en gang hver 14. dag. De blev pr. hestevogn kørt fra Kvistgaard station til Havreholm og retur. Køberen af den nedlagte Havreholm papirfabrik var fabrikant EMIL BRÜL. I den i 1892 indgåede købekontrakt forpligtede han sig selv og alle efterfølgende ejere til ikke på eller ved stedet at anlægge eller drive fabrikation af pap, papir eller cellulose. Han indrettede fabrikken til træskæreri, savværk, træuldsfabrik og halmbåndsspinderi. Træ findes i betydelige mængder i skovene i nærheden, og fabrikken var jo vant til at opkøbe store partier halm. Der var fem halmbåndsmaskiner igang. Den nye ejer opsatte til hjælp for dampmaskinen en turbine, som skulle drives af Gurre ås opstemmede vand, således som den gamle slibemølle var blevet det i sin tid. Savværket var kun igang i nogle år, og det gav ikke den samme beskæftigelse som papirfabrikken. I 1896 nedbrændte fabriksanlægget, herfra dog undtaget huset, hvor turbinen var anbragt. Ruinerne havde derfor en hvis salgsværdi, og der var også en ny ejer, som forsøgte at etablere savværket påny, men denne gang kun med turbinen som drivkraft. Den var dog ikke tilstrækkelig hertil, og forsøget blev hurtigt opgivet. Ruinerne blev derefter nedrevet. Vejrmøllen forfaldt efterhånden, men endnu stod i mange år dens store kampestensfundament tilbage. Nu er også dette borte. Havreholm Slot og det gamle fabriksareal solgtes til en svensk konsul. Det skiftede endnu ejer et par gange og købtes så i 1910 af direktør HOLGER JANTZEN, som lod have salen dekorere af Joakim Skovgaard, således som det tidligere er nævnt. Efter direktør Jantzen's død i 1933 ejedes slottet og dets tilliggende af hans enke, siden af frøken HELVIG THAL JANTZEN, og nu af direktør V. THAL JANTZEN.

FABRIKKEN ER FORGÅET, men udsalget har bestået. Ved udsalgets oprettelse i 1869 var - som tidligere nævnt - N. P. N. HANSEN registreret som ansvarlig indehaver. I 1871 anføres LARS NICOLAI WALDEMAR LARSEN som ansvarlig indehaver. Han var broder til fru Laura Culmsee, og da Valdemar Culmsee afgik ved døden, blev L. N. W. Larsen beskikket som hendes lav værge. L. N. W. Larsen døde i 1892 og Havreholm Papirfabriks Udsalg overgik derefter til Valdemar Culmsee's søn, KAY CULMSEE, f. 1868, d. 1915, som altså blev den tredje generation i Culmsee-slægten med tilknytning til firmaet.

Grosserer Kay Culmsee var uddannet i papirbranchen og fik d. 28. december 1891 - 23 år gammel - fuldmyndighedsbevilling. Den 19. maj 1892 løste han borgerskab som grosserer, og to dage efter overtog han firmaet. Kay Culmsee blev den sidste repræsentant for papirfamilien Culmsee, som havde

tilknytning til Havreholm-navnet. Da han afgik ved døden i 1915 overtoges firmaet af grosserer HANS PEDER OTTESEN, som i to år forinden havde været medindehaver.

H. P. Ottesen, der var født i 1876, blev ansat som lærling i Havreholm Papirfabriks Udsalg i 1892. Han begyndte at rejse for firmaet i provinsen i 1898, og i 1901 fik han prokura. I 1913 blev han som nævnt medindehaver og i 1915 eneindehaver. Grosserer Ottesen afgik ved døden i 1923, kun 48 år gammel, altså i sin bedste alder. Firmaet var gennem hans virksomme og energiske indsats arbejdet op til et væsentligt større omfang, end det tidligere havde haft. Han var en af de første københavnske papirgrosserere, som kom ind på at betjene kunder spredt ud over hele landet. Ved sine hyppige og regelmæssige rejser sikrede han firmaet en stadig voksende kundekreds i provinsen.

Ved grosserer Ottesens død var der således et godt grundlag at fortsætte udviklingen på. Firmaet førtes videre af grosserer Ottesens enke, fru HEDEVIG OTTESEN, og i 1933 indtrådte sønnen, grosserer SVEN OTTESEN, f. 1903, som medindehaver. Han havde været ansat i firmaet siden 1922, og da faderen blev syg, måtte han allerede i 1923 foretage en rundrejse til kunderne landet over. Det var meningen, at Sven Ottesen - som dengang kun var 19 år gammel - kun rent midlertidigt skulle være faderens stedfortræder, men da H. P. Ottesen afgik ved døden den 23. september, måtte Sven Ottesen fortsætte rejserne og overtage ledelsen af firmaet.

I 1946 afgik fru Hedevig Ottesen ved døden, og Sven Ottesen overtog firmaet som eneindehaver. I 1961 kom tredje generation af Ottesen slægten ind

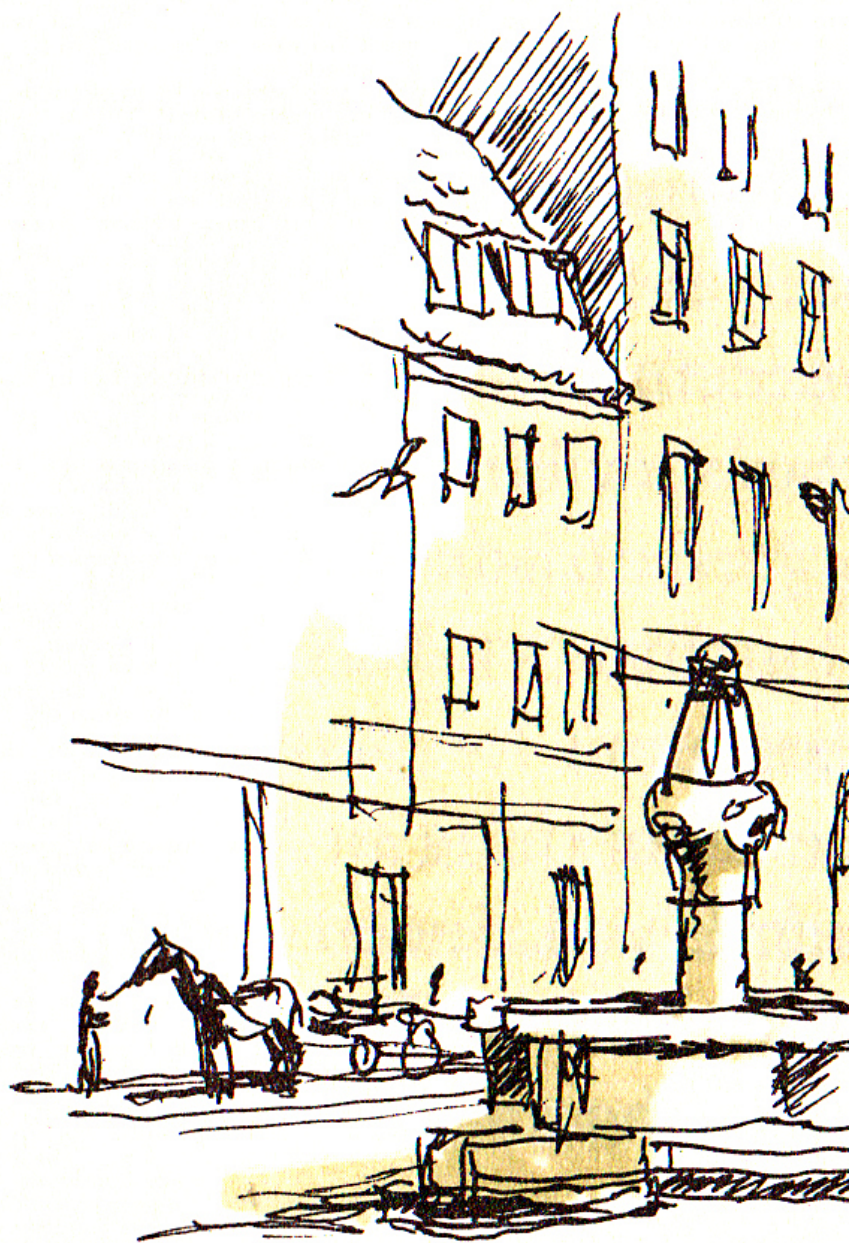
i firmaet. Sven Ottesen's søn JAN (f. 1938) begyndte at virke her efter at have lært faget og med uddannelsesophold i England, Tyskland og Sverige bag sig. I 1968 tiltrådte også hans broder, civilingeniør NILS OTTESEN (f. 1940) i firmaet. Dette overgik d. 1. 2. 1966 til aktieselskabsform med Sven og Jan Ottesen som direktører. 2. og 3. generation af Ottesenslægten leder altså nu det hundred-årige firma. En 4. generation eksisterer iøvrigt allerede, idet både Jan og Nils Ottesen har hver sin søn, på henholdsvis 1 og 2 år.

I den tid Ottesen-slægten har ledet firmaet, er dets virkefelt stedse blevet udvidet. Bl. a. blev landsdelene Sønderjylland og Bornholm, som ikke tidligere var blevet besøgt, i 20'erne taget med ind under firmaets markedsområde. Ejendommeligt nok drev firmaet, skønt det var beliggende i København, i mange år kun handel med provinsen, medens man så bort fra at sælge i selve hovedstaden. I 1931 oprettede Sven Ottesen imidlertid også en indenbys salgsafdeling, således at Havreholm Papirfabriks Udsalg siden har betjent kunder over det ganske land. En ny udvidelse fandt sted i 1966, da Havreholm Papirfabriks Udsalg overtog firmaet L. Levison junr.'s papir en gros afdelings salg til den grafiske branche.

Firmaets historie gennem de forløbne 100 år må iøvrigt karakteriseres således, at det stedse har fulgt og deltaget i den almindelige udvikling og omlægning af den danske papirengros handel. I de første år virkede firmaet, således som navnet angiver, fortrinsvis som udsalg for de på Havreholm og siden også på Nørrebro fremstillede papirsorter, der som anført især var grovere kvaliteter. Efter De forenede Papirfabrikkers oprettelse og den hermed følgende nedlæggelse af Havreholm-fabrikken antog firma-

et form af et almindeligt papir-en gros firma, som forøvrigt i første række har beskæftiget sig med salg af papir fra De forenede Papirfabrikker. Varesortimentet er hermed blevet ændret fra det oprindelige tagpap og andre meget grove kvaliteter til hele den omfattende og mangeartede produktion, som i vore dage udgår fra De forenede Papirfabrikker. Endvidere har Havreholm Papirfabriks Udsalg i de senere år i stigende omfang gennemført import af forskellige udenlandske specialfabrikater. Den kontinuitet, som har præget ledelsen af firmaet - først 3 generationer af slægten Culmsee, dernæst foreløbigt også 3 generationer af slægten Ottesen - genfindes også i medarbejderstaben. Således virkede afdøde prokurist fr. A. LORENTZEN i 60 år ifirmaet - fra 1899 til 1959, og frk. CARLA SVENDSEN nyder idag sit otium efter 50 års virke på firmaets lager (1906-1956). Begge har i anledning af deres lange og tro tjeneste modtaget fortjenstmedaljen i sølv.

Firmaet har haft fire forskellige adresser i København i de forløbne 100 år: først, indtil 1917, Nytorv 7, derefter, indtil 1935, Amaliegade 36, og indtil 1956 Vandkunsten 5, hvorfra firmaet flyttede til sit nuværende domicil Allegade 18.

KILDEMATERIALE

Harriet Bentzon: Holger Drachmann i Breve til hans Fædrenehjem. 1932. - C. A. Clemmensen: Papirfabrikker, Papirhandel og Papirhandlere i Danmark. 1924. - Axel Nielsen: Industriens Historie i Danmark. 1. Del. 1943 - Den danske Papirindustri. Ved De forenede Papirfabrikkers 25 Aars Jubilæum. Tidsskrift for Industri Nr. 3. 1914. - Emmy Drachmann: Erindringer. 1925. - V. Falbe Hansen & W. Scharling: Danmarks Statistik. II. 1887. - Bendt Friis: Havreholm Papirmølle omkring Midten af 19. Aarhundrede. Frederiksborg Amts historiske Aarbog 1946. - Poul Bredo Grandjean: Stamtavle over Peder Jacobsen Deichmanns Efterkommere. 1905. - Handels og Industri-Tidende 29. 9. 1838. - Industriforeningens Maanedsskrift 1875. - Chr. Kirchoff-Larsen: Aktieselskabet De forenede Papirfabrikker. 1939. - Kongeriget Danmarks Handels-Kalender. 1883. - Kvartalsberetninger fra Industriforeningen. 1842. - H. Mogensen: Det skøre Kar. Paa Drachmann'ske Veje i Nordsjælland. Berlingske Tidendes Søndags Magasin 15. 10. 1939. - Lauritz Nielsen: Holger Drachmann. Hovedtræk af en tragisk Digter skæbne. 1942. - C. Nyrop: Bidrag til den danske Boghandels Historie. 1870. - do.: Bidrag til den danske Papirfabrikations Historie. Skandinavisk Bogtrykker-Tidende 1873-74. - do.: Strandmøllen. Aktstykker til Oplysning om den danske Papirfabrikation med Strandmøllen som Midtpunkt. 1878. - O. J. Rawert: Kongeriget Danmarks industrielle Forhold fra de ældste Tider indtil Begyndelsen af 1848. 1850. - Svend Rindholt: Joakim Skovgaards Para-

disbilleder på Havreholm. 1943. - Paul V. Rubow:
Holger Drachmanns Ungdom. 1940. - H. P. Selmer:
Nekrologiske Samlinger I. 1849. - Traps Danmark.
II. 1930. - Endvidere Udskrifter af Firmaregistret
samt forskelligt Materiale fra Havreholm Papirfabriks
Udsalg.

De væsentligste ændringer i den foreliggende, nye
udgave af Havreholms jubilæumsskrift er baseret på
den anførte afhandling af BENDT FRIIS, som refererer
et om fattende dokumentarisk materiale fra forskellige
utrykte kilder.

